

PROBLEMATIKA ZPRACOVÁNÍ STUDENTSKÝCH REFLEXÍ K VYSOKOŠKOLSKÝM SEMINÁŘŮM

EVA SUKOVÁ

Anotace

Autorka v textu popisuje problematiku získávání a zpracování reflexí k seminářům zaměřeným na osobnostní rozvoj studentů. Data vycházejí z pětiletého výzkumu, realizovaného v r. 2006-2011 na Univerzitě Tomáše Bati ve Zlíně. Příspěvek se zaměřuje zejména na kvalitativní výzkum a na možnosti hloubkového zpracování zpětných vazeb podle Zakotvené teorie Strausse a Corbinové (1999). Výsledky hodnocení studentských reflexí lze (podle autorky) využít jako argument pro zkvalitnění vysokoškolské výuky.

Klíčová slova

Pedagogika, psychosomatika, reflexe, učitelství, zpětná vazba.

Úvod

Tento text se zabývá zejména problematikou sběru a zpracovávání reflexí k seminářům zaměřeným na osobnostní rozvoj studentů. Cílem článku je blíže popsat metodiku části kvalitativního výzkumu, kterou jsem používala v rámci výzkumného šetření, a nastínit tak možnosti, jak ke zpracování vybraného analyzovaného materiálu (reflektivních zpětných vazeb) přistupovat. V úvodu bych ráda přiblížila, o jaké semináře šlo a jaké výzkumné šetření bylo prováděno.

Od roku 2006 do roku 2011 byly realizovány na Univerzitě Tomáše Bati ve Zlíně **semináře**, zaměřené zejména na rozšíření komunikačních a prezentačních dovedností účastníků. Jednalo se o seminář "Rétorika a prezentace" a "Sociální komunikace v manažerské praxi". Semináře byly určeny pro studenty, kteří později najdou profesionální uplatnění v tzv. "řídících profesích". Konkrétně se jedná o studenty oboru "Sociální pedagogika" a "Manažerství a anglický jazyk".

Srovnání potřeby rozvoje komunikačních dovedností studentů těchto oborů je odborníky reflektováno např. ve sborníku K sobě, k druhým, k profesi (zejm. Svatoš 2008, Smékal 2008), potřebu učitelské komunikační přípravy zdůrazňuje zejména V. Švec (2008) či E. Vyskočilová (2006,2008).

Cílem seminářů "Rétorika a prezentace" a "Sociální komunikace v manažerské praxi" bylo pomoci účastníkům k nárůstu tzv. psychosomatické kondice. Za tu se považuje "stav, ve kterém jsou účastníci připraveni tvořivě, vědomě a s chutí jednat na veřejnosti. Slovo „kondice“ je třeba v tomto případě chápat jako připravenost, chuť, energii k vlastnímu vystoupení (jednání před ostatními a s ostatními)." Psychosomatický přístup a pojem

„psychosomatická kondice“ jsou spojeny se jménem prof. Ivana Vyskočila, který se jim věnuje na Katedře autorské tvorby a pedagogiky pražské Divadelní fakultě AMU (Vyskočil 2000, 2005, Vyskočilová 2006, 2008, Suda 2008).

V rámci těchto seminářů (v letech 2006-2011) byl realizován výzkum, jehož výsledky se později staly mj. základem mé disertační práce "Psychosomaticky orientovaná komunikační příprava budoucích manažerů a učitelů".

Cílem výzkumu bylo zjistit, zda díky absolvování výše zmiňovaných seminářů dochází u účastníků k nárůstu psychosomatické kondice.

V druhé kapitole tohoto textu bude konkrétněji přiblížena kvalitativní část zmíněného výzkumu a její výzkumný vzorek. (Celý výzkum zahrnoval kvantitativní i kvalitativní část, ale vzhledem k tomu, že text se týká zpracování písemných studentských reflexí, budu se dále zabývat pouze vybranou kvalitativní částí výzkumu.)

1. Zpětné vazby jako forma výpovědi

Protože realizace výše uvedených seminářů byla součástí výzkumu, hledala jsem cesty, jak efektivnost výuky (nárůst kondice) co nejpřesněji sledovat. V případě takto postaveného výzkumu bylo třeba zohlednit individuální posun jednotlivých účastníků (nebylo možné postupovat obecně, neboť již výchozí úroveň komunikačních dovedností studentů byla u každého na jiné úrovni).

Jedním z možných kritérií posouzení validity výzkumu byla analýza osobních výpovědí každého účastníka z vybraného vzorku studentů. Osobní výpověď byla realizována prostřednictvím písemných zpětných vazeb studentů, v nichž měli vyjádřit svoje pocity ze semináře, hodnocení vlastního vývoje, hodnocení přínosnosti jednotlivých "cvičení" v semináři pro jejich osobní rozvoj atd.

Zpětné vazby – reflexe – psali studenti vždy ke každému semináři, jednalo se o volnou výpověď (bez explicitně daného rozsahu či obsahu práce). Jediným požadavkem bylo, aby se studenti, pokud možno, pokusili o formulaci vlastního názoru na seminář a vyvarovali se pouhého popisu jednotlivých aktivit.

Kromě zpětných vazeb byly ve výzkumu zpracovávány i videozáznamy výstupů jednotlivých studentů, výsledky pre a post dotazníků, záznamy polostrukturovaných rozhovorů, v nichž se studenti vyjadřovali k přínosu seminářů, průběžné poznámky lektora-výzkumníka atd.

V kvalitativní části výzkumu tvořily ale studentské výpovědi (formou zpětných vazeb) nejpodstatnější zdroj dat. Jejich zpracování bych v další části článku ráda nastínila konkrétněji. Zpracování mělo dvě fáze - primární a sekundární. Vycházelo ze Zakotvené teorie Strausse a Corbinové (1999).

Ke zdrojům analyzovaného materiálu: podrobně analyzovány (v kvalitativní části výzkumu) byly nejprve reflektivní zpětné vazby od čtrnácti studentů, každá zhruba v rozsahu jedné normostrany, v počtu většinou deset na studenta. Vzorek byl získán pomocí náhodného výběru z původních cca 200 studentů, kteří v letech 2006-2011 absolvovali

semináře "Rétorika a prezentace" a "Sociální komunikace v manažerské praxi" (viz úvod). Studenti svoje písemné reflektivní zpětné vazby odevzdávali po každém semináři v rámci plnění zápočtových povinností. Za semestr se každý z nich většinou zúčastnil deseti seminářů.

Později vzhledem k větší přehlednosti výzkumu a také s ohledem na rozsah analýz byl zpracováván vzorek zúžen na konečných (náhodně vybraných) sedm studentů (od každého deset reflexí).

3. Primární zpracování reflexí

3. 1. Postup obecně

Součástí primární analýzy reflektivní zpětné vazby jednotlivého studenta/ky k semináři bylo:

1. vymezit „reflektivní styl“ v kategoriích podle obsahu reflexí studenta
2. srovnat jeho reflexe s ostatními reflexemi vybraných studentů podle „reflektivního stylu“ (v kategoriích)
3. u vymezení reflektivního stylu studenta i u srovnání jeho reflektivního stylu s ostatními hledat souvislost s nárůstem psychosomatické kondice (podle pomocné otázky: Má zaměření na vlastní pocity – sebehodnocení v reflexích za následek výraznější nárůst psychosomatické kondice?).

Obrázek 1: Reflektivní styly

3. 2. Postup podrobněji

Primární zpracování reflexe bylo prováděno u každého vybraného studenta stejným způsobem:

Obrázek 2: Primární zpracování reflexí – postup

Komentář k Obrázku 2:

V první fázi zpracování se každý myšlenkový celek v textu ve zkratce zaznamenal a opatřil prozatímním kódem. Tento kód vystihoval co nejpřesněji a zároveň co nejjednodušeji obsah označené myšlenky (návoru) studenta v textu (např. „obava z reakce skupiny“).

Kódy se později systematizovaly do kategorií. Mezi kategoriemi byly hledány vztahy (a tím docházelo k vytváření dalších, nových nad-kategorií). Ve výsledku bylo vytvořeno těchto šest kategorií: „Popis cvičení“, „vnímání atmosféry, učitele, akceptace metod“, „smysl cvičení, schopnost zobecnit smysl do praxe“, „srovnání s jinými semináři“, „vnímání skupiny, sebe ve skupině, popsat a hodnotit změny, jevy, situace“, „vnímání sebe, zpětná vazba k sobě, mé názory, popis, co cítím“.

Po vytvoření kategorií byly v textech barevně označeny pasáže, týkající se zastoupení kategorií. Např.: když se student věnoval „popisu cvičení“, byla pasáž v textu označena modře, když psal o „vnímání sebe, co cítím“, označili jsme myšlenku v textu oranžově atd.

Smyslem barevného rozdělení textu bylo jeho zpřehlednění, protože takto vizuálně vyvstal převládající reflektivní styl studenta (např. kdyby byl text označen převážně modře, je jasné, že studentův reflektivní styl je popisný).

Jako zpřesňující krok byl proveden součet slov ke každé kategorii (např. „popis cvičení“ 245 slov). Součty slov ze všech kategorií reflexe studenta (např. 245 slov „popis cvičení“, 741 slov „vnímání sebe, co cítím“, 31 slov „srovnání s jinými semináři“) jsem mezi sebou porovnávala a následně vyjádřila graficky v procentech. Tím byl patrný reflektivní styl studenta.

Podle této první analýzy pak může docházet ke srovnání mezi jednotlivými reflektivními styly studentů (jednalo se o volné výpovědi, takže každý si přirozeně vytvořil vlastní reflektivní styl, v němž dával přednost jemu nejbližší kategorii).

Souvislost reflektivního stylu s nárůstem psychosomatické kondice: Předpokládala jsem, na základě názorů I. Vyskočila (2000), E. Vyskočilové (2008), S. Sudy (2008) a dalších, že čím více se student ve svých reflektivních zpětných vazbách zaměří na vnímání sama sebe, vlastního posunu (což je v této práci označováno jako nárůst psychosomatické kondice), tím lepších výsledků v rámci nárůstu psychosomatické kondice dosáhne. Tuto souvislost stále ještě vnímám jako možnou výzkumnou otázku k dalšímu zpracování (viz diskuse metod).

4. Sekundární zpracování reflexí

V další fázi byly texty zpracovány do **doprovodných tabulek** s konkrétními výroky a s přiřazenými kategoriemi, navíc doplněné poznámkami výzkumníka (kdy je např. vysvětlený kontext výpovědi, specifické „subkategorie“ v reflexích daného studenta ad.).

V tabulkách jsou zachyceny myšlenky podle pořadí v reflexi. Slouží pro větší **konkretizaci stylu výpovědi** daného studenta/ky, jako možnost nahlédnutí na „nezpracované“ myšlenky pisatele a také jako zpřehlednění reflektivních textů a jejich obecnou charakterizaci z pozice výzkumníka. Pro názornost uvádím jednu níže (Tabulka 1).

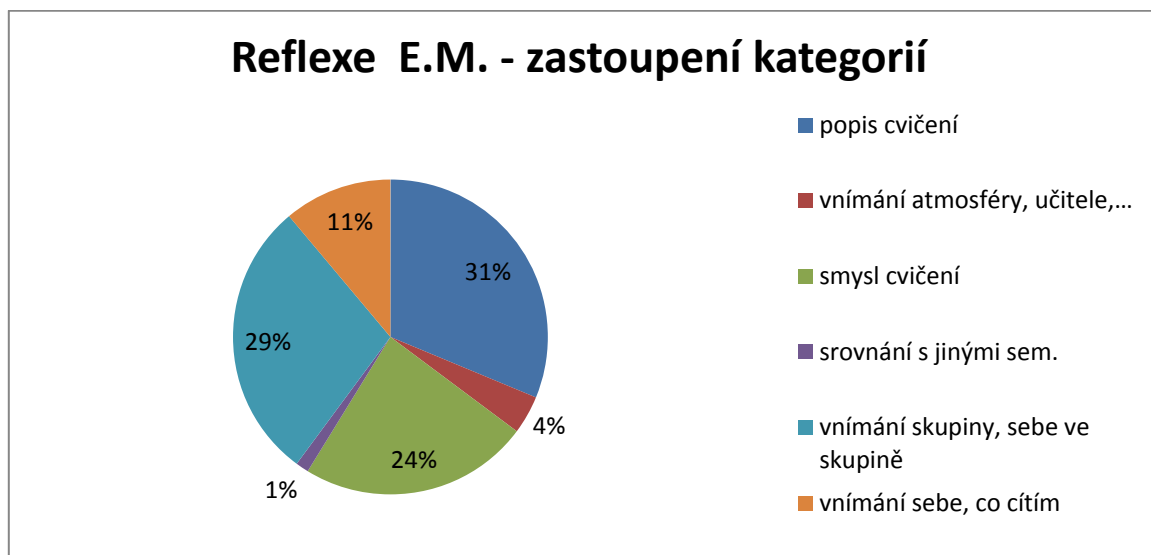
Tabulka 1: Ukázka sekundárního zpracování reflexí

POŘADÍ VÝROKU	KATEGORIE	PŘÍKLAD, KONKRETIZACE	POZNÁMKY VÝZKUMNÍKA
1	Popis cvičení, instrukce	Dnešní seminář jsme začali opět cvičením...	Popis instrukcí - neutrální
2	Popis cvičení, instrukce	Pozorování a zapamatování si nálady + sami se zamyslet, jak a proč	Analýza smyslu cvičení
3	Smysl cvičení	Přesvědčit o vlastní pravdě	Analýza smyslu cvičení podle studentky
4	Vnímání skupiny, sebe ve skupině	Projevili se neústupní lidé - užitečné	Dojmy studentky ze spolupráce skupiny, postřehy z poznání reakcí spolužáků
5	Vnímání skupiny, sebe ve skupině	Jak může jednoduchá hra lidí vyprovokovat k hádce	Dojmy studentky ze spolupráce skupiny, postřehy z poznání reakcí spolužáků
6	Popis cvičení	Následujícím cvičením jsme si měli osvojit základní poznatky time managementu jakousi nekonvenční hravou formou	Zobecnění cvičení podle studentky
7	Vnímání skupiny, sebe ve skupině	Někteří ho změnili, někteří ne...	Uzavření cvičení, zobecněné konstatování, jak cvičení „dopadlo“

V oddílu **celkového komentáře reflexe** (cca 1-2 strany souvislého textu) jde o shrnutí výsledků reflektivní zpětné vazby, týkající se jednoho ze vzorku studentů. Důraz je kladen na charakteristické rysy výpovědi, a zejména na odpověď na otázku, zda díky absolvování semináře SOKU došlo u studenta/ky k nárůstu jeho/její psychosomatické kondice.

5. Příklad zpracování reflexí - Analýza reflexí Evy M.

5. 1. Reflektivní styl Evy M.

Obrázek 3: E.M. Kategorie reflexe

Na obr. 3 je zobrazen celkový text všech reflexí studentky, rozdělený podle témat („kategorií“), kterými se studentka zabývala. Studentka se vyjadřuje nejvíce k „popisu cvičení“ – 31% textu v reflexích, dále k „vnímání skupiny a sebe ve skupině“ – 29% textu a také ke „smyslu cvičení“ – 24% textu. 11% textu reflexí tvoří „vnímání sebe, co cítím“ v rámci aktivit semináře. Poměrně málo je zastoupeno „vnímání atmosféry, učitele“ – 4% a 1% z textu má kategorie „srovnání s jinými semináři“. Nejen ve srovnání s ostatními studenty je výrazný údaj 31% „popisu cvičení“ z celkového textu.

Tabulka 2 zobrazuje reflektivní styl studentky nikoli procentuelně, jako v obr. 3, ale číselně podle počtu slov. Z posledního řádku tabulky („celkem“) lze porovnat zastoupení jednotlivých kategorií výpovědí. Nejvíce se studentka zabývá „popisem cvičení“ (720 slov), pak hned „vnímáním skupiny“ - 662 slov. Nejméně „srovnáním s jinými semináři“ (31 slov). Porovnat zastoupení kategorií reflektivního stylu lze v této tabulce i v rámci jednotlivých seminářů. Zde můžeme vidět drobné rozdíly – např. oblastí „srovnání s jinými semináři“ se studentka zabývá jen v první a v poslední reflexi.

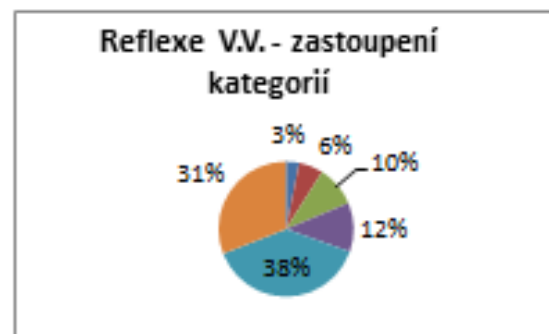
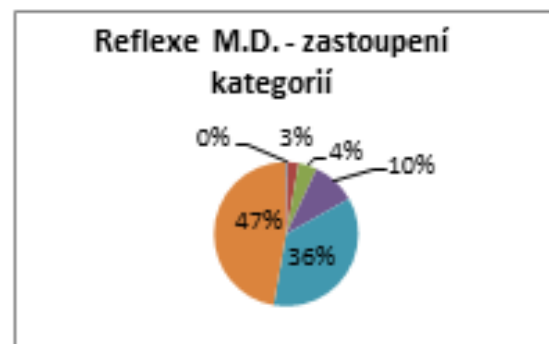
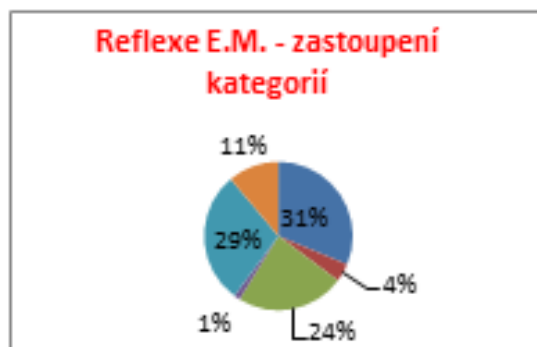
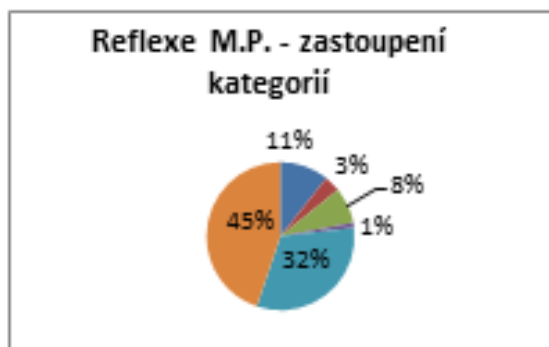
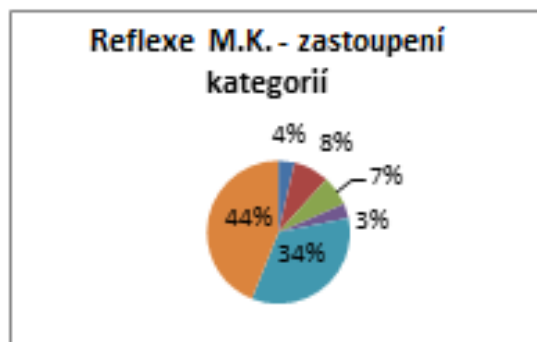
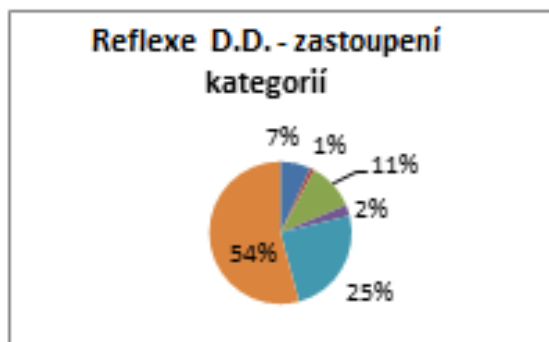

Tabulka 2: Číselné vyjádření reflektivního stylu E.M.

Pořadí semináře	Popis cvičení	Vnímání učitele, atmosféry, akceptace metod	Smysl cvičení, schopnost zobecnit smysl do praxe	Srovnání s jinými semináři	Vnímání skupiny, sebe ve skupině, popsat a hodnotit změny, jevy, situace	Vnímání sebe, zpětná vazba k sobě, mé názory, popsat, co cítím
1.	28	30	64	15	103	73
2.	155	0	104	0	129	57
3.	160	0	51	0	99	15
4.	53	0	118	0	144	5
5.	175	0	68	0	187	37
6.	149	0	138	0	0	17
závěr	0	61	0	16	0	52
celkem	720	91	543	31	662	256

5. 2. Srovnání reflektivních stylů ostatních studentů se stylem Evy M.

Na obr. 4 lze porovnat rozložení kategorií – stylů výpovědi, jimiž se v reflexích zabývala Eva M., s rozložením kategorií v reflexích ostatních vybraných studentů (finálně bylo na podrobnější analýzu reflexí do výzkumného vzorku vybráno sedm studentů). Graf, týkající se E.M., je zvýrazněný červenou barvou v nadpisu. Jak bylo patrné již výše, v reflexích studentky převládají zejména tři kategorie – „popis cvičení“, „vnímání skupiny a sebe ve skupině“ a „smysl cvičení“. Je to poměrně originální styl výpovědi, neboť studenti byli instruováni, aby se pokusili co nejvíce upustit od popisu jednotlivých cvičení. Naopak, kategorie „vnímání sebe, vlastní pocity“, která je u studentů často preferována, zde zastává až čtvrté místo v pořadí počtu slov. Předpokládala jsem, že u studentky dojde k méně výraznému nárůstu psychosomatické kondice, když se vyjadřuje k aktivitám spíše „popisně“.

Legenda:

- popis cvičení
- vnímání atmosféry, učitele
- smysl cvičení
- srovnání s jinými semináři
- vnímání skupiny, sebe ve skupině
- vnímání sebe, co cítím

Obrázek 4: Srovnání reflektivních stylů

5. 3. Sekundární analýza reflexí Evy M.

Co se týče reflektivního stylu studentky, originalita jejího přístupu se projevuje ve výrazně specifickém zastoupení těchto čtyř kategorií: 1. popis cvičení, 2. smysl cvičení, 3. líčení momentů z průběhu aktivity a 4. vlastní názory, pocity ze cvičení.

V čem spočívá specifické zastoupení výše jmenovaných kategorií? U „popisu cvičení“ se jedná zejména o kvantitativní rozložení této složky reflexe v rámci celé výpovědi. Popis jednotlivých instrukcí k zadanému úkolu studentka používá velmi často. Podrobným „návodem“ uvádí E.M. v podstatě většinu cvičení. Domnívám se ale, podle ostatní formy výpovědi, která není povrchní, že zde popis slouží zejména jako „odrazový můstek“ k dalšímu zamyšlení se nad cvičením. Studentka si zřejmě psaním popisu instrukcí připomíná průběh aktivity a díky tomu se jí lépe vybavují i pocity, které ze cvičení měla. Ačkoli je tedy v úvodním grafu označeno 31% z výpovědi jako „popis cvičení“, v případě této studentky přílišnou popisnost nelze vnímat zcela negativně, protože pomohla k tvorbě ostatní, kvalitnější části reflexe.

Kategorie „smysl cvičení“ je studentkou chápána jako jedna z nejdůležitějších součástí reflexe. E.M. se snaží zodpovědně pochopit cíle jednotlivých aktivit. Nejedná se o prvoplánové zdůvodnění cíle aktivit v rámci „splnění“ konkrétního úkolu (jako se občas objevují u studentky J.Z., např.: „bylo potřeba navázat oční kontakt s člověkem, kterému hážu míček“). Zde jsou rozkrývány skutečné cíle aktivit. Studentka poměrně přesně pojmenovává komunikační dovednosti, které se díky danému cvičení rozvíjely, používá odbornou terminologii. V této oblasti je jedna z nejbystřejších v porovnání s ostatními vybranými studenty. Nahlédneme-li do dotazníku, který E.M. vyplnila po absolvování semináře, v části, věnované účelnosti /zbytečnosti reflexí, píše: „...donutilo mě to alespoň (minimálně jednou) zamyslet se nad smyslem cvičení...“

„Líčení momentů z průběhu aktivity“ je další typický rys reflexí E.M. Použijeme-li obrazného přirovnání, studentka popisuje danou situaci jakoby „okem kamery“, snaží se zachytit její různé aspekty. Zaměřuje se např. na protichůdné reakce spolužáků, často srovnává ostatní účastníky mezi sebou navzájem. Někdy však, (otázkou je, zda záměrně, nebo nezáměrně) díky tomuto přílišnému zaměření se na ostatní spolužáky studentce nezbude místo pro reflektování vlastních pocitů, svého osobního názoru, stanoviska k problému atd. Spíše se stylizuje do role pozorovatele, který hodnotí a analyzuje skupinu. Za důležitou součást každé aktivity považuje následnou diskusi (což je několikrát ve výpovědi zmíněno), proces diskuse a jeho výsledky.

S předchozím odstavcem logicky souvisí poslední specifikum studentky – a to reflexe v oblasti vlastních názorů. Zde si studentka počíná velmi opatrně a svoje názory mnohdy zobecňuje do všeobecně platných „hesel“ typu „každý člověk by měl...“, nebo „většina z nás si myslela...“, což souvisí opět s předchozím textem o líčení momentů z průběhu aktivity. Vlastní názory a pocity E.M. jsou tak často schované „za skupinu“. Nahlédnu-li do grafu, který mapoval prvotní zastoupení kategorií v reflexích E.M., část „vnímání sebe, co cítím“ má pouhých 11%, menší části v grafu už jsou pouze dvě oblasti. V reflexích studentka někdy

naznačuje, že nechce odhalovat svoje soukromí, možná tento způsob vyjádření s jejím postojem souvisí. Je však patrný i postup, nárůst sebedůvěry studentky, např.: „bylo zvláštní říkat spolužákům pro mě osobní věci, jako pro člověka, který se nerad zveřejňuje většině lidí... ale naopak, myslím, že to mělo skvělý účinek... každopádně bychom v této aktivitě pokračovali, kdyby nebyl konec hodiny...“

5. 4. Závěr – k nárůstu psychosomatické kondice Evy M.

Ačkoli při prvním náhledu na styl reflexí – velkou část zabírá popis cvičení – by se mohlo zdát, že studentka seminář vnímala povrchně, opak je pravdou. Dokládají to nejen postřehy nad smyslem jednotlivých aktivit, které jsou precizní a jdou ke skutečné podstatě určení cvičení. Studentka změnila jednak vnímání jednání svých spolužáků, ale také vnímání sama sebe a svého výkonu při jednání na veřejnosti (je více přirozená a zároveň si více uvědomuje, co v danou chvíli dělá). Tomu odpovídají i postřehy nezávislých pozorovatelů, kteří jednoznačně hodnotí druhý výstup kvantitativně lépe.

K rozvoji psychosomatické kondice u studentky Evy M. došlo nejen v oblasti vlastního sebevědomí a chuti vystupovat před lidmi (snížení komunikačních bariér, větší uvolnění), ale také se tento posun projevil i navenek, jak dokládají reakce nezávislých pozorovatelů.

6. Diskuse metody

Reflexe psané formou volné výpovědi hodnotím jako vhodný prostředek k získání informačního materiálu pro výzkum, zejména v oblasti takového typu vysokoškolských seminářů, na který jsem se zaměřovala já (tj. semináře rozvíjející osobnostně-komunikativní složku schopnosti studentů).

Z předvýzkumu byla zjištěna tendence studentů k popisnosti aktivit (místo vlastního názoru a hodnocení osobního růstu). Z těchto důvodů bych se v dalším výzkumu přiklonila k metodě pomocných otázek, které studenta opětovně nasměrují od pouhého popsání aktivity k vlastní sebereflexi.

Zpracování reflexí formou otevřeného kódování shledávám jako adekvátní pro takovýto druh výpovědi. Srovnávání „stylů výpovědí“ studentů mezi sebou vnímám jako zajímavou možnost zhodnocení. Zároveň tato metoda otevírá další možnosti výzkumných otázek - např. "souvisí hloubka reflektivní zpětné vazby s přínosem semináře pro studenta?"

Domnívám se, že reflektivní zpětné vazby od studentů na jakoukoli výuku mohou pomoci nejen učitelům, ale také poskytují další zajímavá data obecnějšího významu pro univerzitu (či jinou zřizovatelskou organizaci, kde je seminář realizován).

V průběhu mého šestiletého sbírání reflektivních zpětných vazeb od studentů Univerzity T. Bati jsem kromě zpětné vazby k semináři získala také zpětnou vazbu k sobě jako učitel, reflexe studentů k mému pedagogickému "stylu", sesbírala mnoho komentářů k zařazení předmětu do studijního plánu univerzity, komentáře k počtu studentů ve skupině, k vybavení

učebny, k časové dotaci na tento (i jiné) předměty a obecně i na vnímání univerzity T. Bati jako vhodné k přípravě na budoucí povolání studentů (po teoretické i praktické stránce).

Tato data, na která jsem se nezaměřovala, byla často přirozenou součástí reflexe studentů, kteří je v průběhu úvah o konkrétní hodině volně asociovali. Věřím, že obdobná data by mohla být inspirací k zajímavému výzkumu, který by vedl ke zkvalitnění vysokoškolské výuky.

Literatura

KOLÁŘ, J., LAZAROVÁ, B. (2008). *K sobě, k druhým, k profesi*. Brno: Masarykova univerzita.

SMĚKAL, V. Selfmanagement jako cesta k sobě a druhým (2008). In Lazarová, B., Kolář, J. *K sobě, k druhým, k profesi: Teorie, programy a metody osobnostního a sociálního rozvoje pedagogických pracovníků* (s. 8-25). Sborník z konference. Brno: Masarykova univerzita.

STRAUSS, A. - CORBINOVÁ, J. (1999) *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Boskovice : Albert.

SUDA, S. (2008) Dialogické jednání v průpravě pedagoga. In *Psychosomatika a pohyb* (s. 30-36). Praha: Akademie múzických umění.

SVATOŠ, T. (2008). Hledání sebeobrazu v podmínkách komunikační přípravy. In Lazarová, B., Kolář, J. *K sobě, k druhým, k profesi: Teorie, programy a metody osobnostního a sociálního rozvoje pedagogických pracovníků* (s. 38-45). Brno: Masarykova univerzita.

SVATOŠ, T. (1999). Jak absolventi reflektují svou pregraduální učitelskou přípravu. In *Poslední desetiletí v českém a zahraničním pedagogickém výzkumu*(s. 262 – 273.). Hradec Králové: ČAPV.

VYSKOČIL, I. (2000) Úvodem. In Vyskočilová, E., Slavíková, E. *Psychosomatický základ veřejného vystupování, jeho studium a výzkum* (s. 4-8.). Praha: Divadelní akademie múzických umění.

VYSKOČIL, I. (2005)Z gruntu se ptát: Proč? *Divadelní noviny*, 12, 2.

VYSKOČILOVÁ, E. (2006). K problematice otevřeného kurikula učitelského vzdělávání. *Pedagogika*, 51(1), 80-90.

VYSKOČILOVÁ, E., ŠVEC, V. (2008).Psychosomatická kondice a možnosti zjišťování jejího nárůstu (v dialogickém jednání). In *Psychosomatické disciplíny v přípravě pedagogů: východiska a první zkušenosti* (s. 99-108). Brno: Paido.

VYSKOČILOVÁ, E. (2002). Psychosomatická kondice jako základ schopnosti vychovávat. In Švec,V. a kol. *Cesty k učitelské profesi: utváření a rozvíjení pedagogických dovedností*(s. 13-35). Brno, Paido. 2002.

Autorka

MgA. Eva Suková, Ph.D.
Průběžná 1866, Rakovník 269 01
EvaOchrymcukova@seznam.cz